

Erzurumlu *Emrah* ile Yunus *Emre*'nin İsimlerinin Kökeni Nedir? veya Süryani Kökenli *Mar* “Öğretmen, Üstad” Kelimesi Göktürkçede Geçer mi?

OSMAN FİKRİ SERTKAYA

Eski Uygur Türkçesinin Mani dini inancı çerçevesinde yazılan ve bugüne kadar yayımlanmış olan belli başlı metinlerinde Süryanice *mâr* “öğretmen, üstad” kelimesinin geçtiği yedi örnek bilinmektedir.

1. *mar amo mojak* [Der Erzbischof Mar amo], (Manichaica I, 32, 33, 3, 35 = Uig. Wör. 119a)
2. *mar niv mari m(a)histaka*, (Manichaica I, 12 = Uig. Wör. 294a)
3. *tengri mar şad fraزند*, (Hamilton, Touen-Huang, = Uig. Wör. 280b)
4. *tengri mar w(a)hm(a)n h(a)yary(a)zd*, (Manichaica I, 27 = Uig. Wör. 296b)
5. *mar mişha*, (BTT, III, 1019)
6. *mar gioargiz* (W. Bang, Nes. Georg. 64)
7. *tengri mar hwarhşed mahıştak* (T. Moriyasu, 1991)

Bu yedi örnekte *mar* kelimesinin daima yalın hâlde geçtiği ve kendisinden sonra da hep bir kişi adı geldiği için isim nitelendiricisi olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir. Bir başka söyleyişle *m(a)r* okunan kelimenin *m(a)r(ı)m* veya *m(a)r(ı)ma* şeklindeki çekimli şekilleri Türkçede yoktur. Çünkü *m(a)r(ı)m* ve *m(a)r(ı)ma* örnekleri “Ghost Word [Hayal kelime]” dir.

Eski Uygur Türklerinin Mani dini inancını VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, 762 yılında kabul ettikleri bilinmektedir. Bu konuda Şinasi Tekin’in “Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmişinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962)”¹ adlı makalesinde epey bilgi vardır.

2. Eski Türkçe için problem Runik harfli Göktürk ve Uygur Türkçesi metinlerinde *m(a)r* okunan kelimenin geçip geçmediğidir.

1913 yılında Güstav John Ramstedt tarafından bulunan Uygur Türkçesi

¹ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962*, Ankara 1962, s. 1-11.

devrine ait, 745-780 yılları arasında yazıldığı tarafımdan tarihlenen Suci yazıtında RM MR¹ runalarıyla geçen kelimenin ne şekilde okunması gerektiği konusu Ramstedt tarafından bir mektupla Vilhelm Thomsen'den sorulmuş, Thomsen de bu iki runanın *m(a)r* şeklinde okunabileceği ve anlamının da "üstad" olması gerektiğini söylemiş, ve Suci anıtının 1913² yılındaki "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei" başlıklı Ramstedt yayımından sonra bu iki runa Hüseyin Namık Orkun (1936), S. Ye. Malov (1951 ve 1952), Yu. A. Zuev (1956), S. G. Klyaşornıy (1959) gibi çeşitli kişilerle araştırmacılarca, ve onların yayımlarından alınarak çeşitli kişilerce, 75 yıl, **mar** şeklinde okunagelmıştır.

Ancak Göktürk runaları ön ünlü ile telaffuz edilen konsonantlar olduğu için bu iki runa, ön ünlü ile, *(a)m(a)r* veya *(a)m(ı)r* şeklinde de okunabilir.

Louis Bazin Suci yazıtını yeniden işlemiş 1988'de yayımladığı "L'Inscription Kirghize de Sûji (essai d'une nouvelle lecture)" adlı araştırmasında Ramstedt'ten beri *m(a)r* şeklinde yanlış okunan kelimeyi *(a)m(ı)r* şeklinde teşhis edip Suci yazıtının 7. satırında *(a)m(ı)r(ı)ma*, 9. satırında ise *(a)m(ı)r(ı)m(ı)nça bol!* şeklinde okumuş ve geniş bir notla da açıklamıştır.³

Ugo Marazzi de Louis Bazin'in okumasına dayanarak konuyu "Alcuni problemi relativi alla diffusione del manicheismo presso i Turchi nei secoli VIII-IX"⁴, adlı araştırmasında tartışmıştır.

L. Bazin'in *(a)m(ı)r* transkripsiyonladığı kelime *Radloff Sözlüğü*'nde⁵ "amır [Alt(ay), Tel(eüt), Sag(ay), Koyb(a)l, Küer(ik) şivelerinde] 'die Ruhe, der Frieden, das Ausruhen, die Erholen [Sükûnet, sakinlik; sulh, barış; dinlenme, istirahat etme]" anlamlarında geçmekte ve ilk örnek olarak *amır pol* [Tel(eüt)]'beruhige dich [sakin ol!]' örneği verilmektedir.

Özellikle Teleüt şivesindeki *amır bol!* cümlesi ile Suci yazıtının 9. satırındaki *amırımınça bol!* cümlesi arasındaki benzerlik ilgi çekicidir.

Suci yazıtında *(a)m(ı)r(ı)ma* okunan kelimenin sonundaki *-a* eki Eski Türkçede iyelik ekinden sonra gelen lokatif fonksiyonundaki datif ekidir ve kelimenin anlamı "sağlık-ı-m-da, hayat-ı-m-da, = hayatta iken" şeklinde, *(a)m(ı)r(ı)m(ı)nça* kelimesinin anlamı da "(benim) sağ = hayatta olduğum

² Gustav John Ramstedt, *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 1913, XXX, s. 1-9.

³ Louis Bazin, *Documents et Archives Provenant de L'Asie Centrale*, Actes du Colloque Franco-Japonais, Kyoto, 4-8 Octobre 1988, s. 135-144.

⁴ Ugo Marazzi, *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, 39 (N. S. XXIX),/2, Napoli 1979, s. 239-252.

⁵ *Opit Slovarja Tyurkskih Nareçiy = Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Dritte Lieferung, Sanktpeterburg, 1889, s. 647.

zamanki gibi” şeklinde anlaşılmalıdır.

İsim olarak amır:

Aynı fiil köküne gelerek hem isim hem de fiil türeten sestüş ekler vardır. Mesela *sa- fiilinden fiilden isim yapan -k eki ile yapılan isim sa-k “fikir, düşünce; *sa- fiilinden fiilden fiil yapan -k- eki ile yapılan fiil sa-k- “düşünmek, fikr etmek, fikir eylemek” dir.

Benzer şekil olarak Türkçe *am- “sakin olmak” fiilinden fiilden isim yapan -r eki ile yapılan isim am-ı-r; fiilden fiil yapan -r- eki ile yapılan fiil ise am-ı-r- fiilidir.

amır kelimesi runik metinlerde isim olarak “barış, huzur, sakın yaşama, sakinlik” anlamlarında olmak üzere Suji yazıtında RM MR¹ runalarıyla (a) m(ı)r şeklinde geçer.⁶

Türkçeden Moğolcaya geçen fakat Moğolcaya geçerken ek alarak genişleyen dolayısıyla Türkçe ve Moğolcada müşterek olarak kullanılan kelimelerden biri de Türkçe *am- “sakin olmak, barış sevmek” = Moğolca amu- “sakin olmak, barış sevmek”⁷ fiilidir. Moğ. amu- “sakin olmak, barış sevmek” fiilinden -r ile yapılmış isim. amur.⁸ Dolayısıyla Türkçe (a)m(ı)r = Moğolca amur kelime denkliliğini söyleyebiliriz.

*am-ı-r etimolojik yapısına sahip olan bu Türkçe isimden, isimden fiil yapan -a- eki ile amır-a- > amra- (UW⁹, 119a-b) fiili teşekkül etmiştir. amra-fiilinin eski Türkçedeki türevleri şunlardır:¹⁰ amıra-g > amrag “sakin, barış sever” (UW 119b-120a); amıra-k > amrak “sakin, barış sever” (UW 120a-121a).¹¹ amrak-sız (UW 121a), amraklaş- (UW 121a), amra-glı (UW 119b-120a), amramak (UW 121a-b), amramaklıg (UW 121b), amramaksız (UW 121b), amra-n- (UW 121b-123a, EDPT 163a-164a), amran-çığ (UW 121b), amranmak (UW 121b-123a), amranmaklıg (UW 123a-b; EDPT 164a), amra-ş- (UW 123b, EDPT 164a), amra-t-

⁶ Radloff I, 647’de Hakas ve Tuva karşılıkları verilmiştir. Kelime Çağdaş Türk Lehçelerinde (Altay, Teleüt, Sagay, Koybal, Küerik) yaşamaktadır.

⁷ Mattai Haltod, John Gombojab Hangin, Serge Kassatkin, Ferdinand D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington, Indiana, 1973, s. 40a. G. Karaağaç tarafından yapılan Türkçe çevirisi için bk. F. D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1, A-N, Ankara, 2003, s. 64a-b.

⁸ Moğolcadaki bu şekil için bk. Antuan Mostaert, *Ordos Sözlüğü*. amur “barış, sükûnet; barış ve sükûnet içerisinde; sağlıklı, sağlığı yerinde”. Mattai Haltod, John Gombojab Hangin, Serge Kassatkin, Ferdinand D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington, Indiana, 1973, s. 40b. G. Karaağaç tarafından yapılan Türkçe çevirisi için bk. F. D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1, A-N, Ankara, 2003, s. 65a-b.

⁹ Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 2, Wiesbaden 1979.

¹⁰ *Uigurisches Wörterbuch* [Uygurca Sözlük]’da geçen örnekleri ve yerlerini belirtiyorum.

¹¹ Bu kelime Çağdaş Altay ve Teleüt Türkçelerinde yaşamaktadır.

(UW 123b).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde *amrul-* “sakinleşmek için” *kaynar eşiş amruldı* (DLT I 248); *köngül yeme amrulu* (KB 5826); *barınga bütiin bolgıl amrul amul* (KB 26) gibi örnekler görülmektedir.

*Divanü Lugati't-Türk'*te geçen *ol beg öpkessin amurttu* “O bey öfkelerini dindir di, sakinleştirdi” (DLT III 428) örneğindeki *amurt-* fiili Anadolu Ağızlarında (Söz Derleme Dergisi 99), *amurt-* ~ *amurt-* “ılımlılaştırmak, ölçülü kılmak” şeklinde tespit edilmiştir.

Sir Gerard Clauson EDPT (162b-163a)'deki *amrak* maddesinde kelimenin Haenisch, 6'daki “love, friendship” anlamındaki Moğolca *amarağ* şeklinden Türkçeye girdiğini söylüyor. Buna karşılık Gerhard Doerfer TMEN II § 554 (s. 125)'te kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini söylemektedir.

amra- fiilinden *-n* ile yapılan *amran* adı Dede Korkut'ta geçmektedir. Bu kelime Dede Korkut naşirlerince hep *emren* şeklinde ince sıralı olarak okunmuştur. Bunun sebebi babasının adının *Begil* şeklinde ince sıralı olarak geçmesidir. Bundan sonar *Begil oğlu Emren* yerine *Begil oğlu Amran* okunması gerektiği kanısındayım.

Belki Doğu Türkçesinde *amırag* ~ *amırak* > *amrag* ~ *amrak* kelimesi;

a. Anadolu'ya *-k* > *-h* gelişmesi ile *amrak* > *amrah* şeklinde geçti, ancak ilk hecesi ince sıralı olarak *emrah* şeklinde okundu. (Ters örnek. *evren* yerine *evran* okunması gibi).

b. Anadolu'ya son ses *-g* > *-k*'nin düşmesi ile *amra* şeklinde geçti ve Eski Türkçedeki kalın sıralı *amran-* fiilinin Güney-Batı Oğuz Türkçesinde ince sıraya geçip *emren-* şeklini alması esnasında *amra* > *emre* şekli teşekkül etti. Böylece kelime *Taptuk Emre*, *Yunus Emre*, gibi isimlerde *emre* şeklinde okundu.

Nitekim Eski Türkçede kalın sıralı *amran-* (EDPT 163b-164a) fiilinden ince sıraya geçerek *emren-* şeklini alan fiil, kelime başı *e-* > *i-* ses değişmesi ile Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesinde *imren-*, Türkmen Türkçesinde ise *imrin-* şeklinde kullanılmaktadır.

Bu iki görüş üzerinde dikkatlice durmak gerektiği kanısındayım. Kısacası *amra-* fiilinden türetilen üç isim *Amran*, *Emrah* ve *Emre* isimleri Batı (Azeri ve Osmanlı) Türkçesinde kullanılmıştır ve kullanılmaktadır.

Fiil olarak *amır-*:

**am-* fiilinin bir türevi **am-i-r-* faktitif şeklidir. Bu fiil kökünün de Türkçede *am-i-r-i-k* > *amırık* (UW 123b), *amrıl-* (UW 123b-125a; EDPT 163b), *amriltur-*,

amur-t-, amurtgur- ~ *amurtgur-* “yatıştırmak, sakinleştirmek” (UW 118a-b) gibi türevleri vardır.

G. J. Ramstedt tarafından Suci yazıtının 7. satırında *m(a)r(i)ma*, 9. satırında ise *m(a)r(i)m(i)nça* şeklinde okunan iki şekil Eski Türkçe için *hapax legomena*'dır. Runik harfli metinlerden hiçbirinde *mar* kelimesi geçmez. Sir Gerard Clauson da Ramstedt tarafından *mar* okunan kelimeyi “a joint or other external part of the body” anlamındaki skr. *marmâ* kelimesinden Eski Uygur Türkçesine geçen *marım*¹² kelimesi ile karıştırdığı için Suci yazıtında geçen şekilleri *marıma*, *marımınça* şekillerinde okumuş ve EDPT 711a'daki **marım** maddesinde zikretmiştir.

Bu yazıdan sonra Hatice Şirin-User'in eskimiş *m(a)r* okuma ve anlamlandırmasında¹³ ısrar etmeyeceğini umuyorum.

amur kelimesinin Türkçe **am-* fiilinden yapılan *-r*'li türevi yanında *-l* ile yapılmış türevi de vardır. *amul* (UW 117a-118a); *amul yavaş kişileriğ* (TT II 17, 57/8), *amul abayapur atlığ nırvan* (USp 101/18); *amul* (EDPT 160b-161a): *amul yavaş köngülü* (M III 20/16), ~ *amal yavaş köngül* (M III 31/4). Yani *amur* isminin Eski Türkçedeki alternansları *amul* ~ *amul* ~ *amal* “sakin, halim, yavaş” şeklindedir.

Karahanlı Türkçesinde *amul* kelimesi DLT I 74'te *inç amul* şeklinde ikizleme olarak geçiyor.

“**amul** Kıpırdamayan, kımıldamayan her nesne. Yumuşak huylu adama *amul* denir. Şu parçada dahi gelmiştir. *Kança bardıng ey ogul / Erdıng munda inç amul / Atın emdi sen tönğül / Kıldıng erse kılmağü*”.

Kutadgu Bilig'de 42 örnekte *amul*, *amul er-*, *amul bol-*, *amul tut-* gibi şekiller geçmektedir. Birkaç örneği zikrediyorum.

negü tir eşitgil kör alçak amul (2231); *ukuşlug biliglig beg ermiş amul* (469)

örüğ bol! amul bol! tözün bol! silig (1416); *amul bolsa ötrü atanur tözün* (2623);

ukuş hem bilig be birle boldung amul (1940); *köngül bütti şeksiz amul tutgul ög* (25)

Osmanlı Türkçesinde ise *amul* ~ *amul* ~ *amal* kelimesindeki dudak nazal sesi *-m-* gırtlak nazal sesi *-ñ-*'ye dönmüş ve kelime *añul* şeklinde kullanılmıştır.¹⁴

¹² TT III, s. 26, no 5, 11. marımlarında (T III 84/66).

¹³ Hatice Şirin-User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya, 2009, s. 111-112, § 91.

¹⁴ XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. A-B, Ankara, 1963, s. 171-174. “**añul** “yavaş, sakin, hafif”.